

PROPOSAMEN BAT AZENTUARI BURUZ

Durango, 1986-V-30

Txillardegi

0. Azentuaren arazoa gaur

Askotan gauza bera errepikatu izan bada ere, gaur gauza bera aitortu behar dugu hemen: gutxi dakigu euskal azentuaz. Edo, bestela esanda, aztertu egin behar da euskal azentua; eta azkar ibili behar da. Zeren-eta suprasegmentalen alor honetan, gainerako alorretan baino errazago baita gaztelaniaren ereduak, interferentziaz, jatorizat ematea. Geure azentua zertan datzan, are zein silabatan ote dagoen ere, ez dakigularik, lasai-bidetzat har dezakegu askotan erdal moldea onartzea.

Ikertu egin behar da, beraz; eta azkar behar dugu ibili.

Gaur eta biharko elkarrizketa hauek, beraz, pozgarriak dira. Arazoa zertan den jakitetik hasi behar baitugu.

Baina *ahalik eta azkarrenik* eskaini behar da bide bat. Zorionez (ezin gaitzke premia honetaz kexa!) euskal telebista eta euskal irratia hor daude, egunero ari eta ari; zorionez ere, ehunka ikastola, eskola eta ikaslekutan ari da gaur euskara irakasten; gero eta Fakultate gehiagotan hasi da irakaskuntza euskaraz ematen. Eta abar. Eta bazter guztietatik dator galdera bera: nola esan behar dira gauzak? non jarri behar dira azentuak? Eta irakasle jendea gure zai dago.

Arauk eman behar ditugu, beraz. "Hori belarriz eta konturatu gabe ikasiko duzu" esateak ez du funtsik. Euskaltzaindiak, berriro ere, eta ortografiaren edo aditzaren alorretan bezala, arau batzu eman behar ditu.

Beste ohar bat: arazo *sozio-linguistiko* baten aurrean gaude berriz; aditza edo deklinabidea erabakitzerakoan egon ginen bezalaxe. Hizkuntzaren mailako argudioek, hortaz, beren pisua dute; baina herriak *onartu eta erabiliko* duen azentu-eredu bat proposatu behar dugu. Zientziaren aldetik ez zorrotzena eta osoena, beharbada (deklinabidean eta aditzaren jokabidean gauza bera gertatu zitzaigun, jakina denez); baina euskaldun jendearen harrerari ere begiratu behar diogu.

Eta, noski, proposatutako bidea *ez da denen gustokoa* izango; orain arte izan ez den bezala, dena aitortzekotan. Baina, frantsesez esanda: "la solution choisie aura au moins le mérite d'exister".

1. Oinarri seguru batzu

Erabakizun daukagun arazoa zaila izanik ere, oinarri seguru batzu baditugu:

1. Euskal azentua ez da gaztelaniarena bezain *markatua*. Fonetikoki, beraz, azentua *gutxi* markatzeko eskatu beharko dugu (aspaldikoen “isotonia” famatuak hauxe adierazten zuen).

2. Euskal azentuen sailkapena Mitxelenak aspaldian proposatu zuen bidetik igiten badugu, hautakizuna ez da zaila:

a) II eta III moldeek, erdal interferentziaren kutsu nabarmena dute; eta IV moldea, Bortzerrietakoa, I moldearen karikatura bezala da;

b) Gaurko hiztunen demografia kontutan hartuz gero, era berean, oso jende gutxi mintzo da gaur II eta III moldeez.

Mendebaldeko azentu-mota hartu behar genuke, beraz, Euskara Batuaren eredutzat. Nahiz Mendebaldeko “I Molde” horren barruan, azpi-motak eta desberdintasunak ugari izan.

Azterketa zientifikoak eta demografiaren eraginak batera bultzatzen gaituzte oraingoan. Eta hautakizuna garbi agertzen da: Gipuzkoara, eta Bizkaira bereziki, begiratu beharko dugu “corpus”aren normalizazio atal hau erabakitzerakoan.

2. Azentudun silaba ezkerretatik kondatu behar

Gauzak horrela, *azentu-unitatea* zedarritu behar da; eta, beraz, *proklitiko*en eta *enklitiko*en zerrenda eman. Unitatea ezagutuz gero, automatikoki jakingo baitugu azentua non doan.

Hots, zorionez, berehala jar bidé gintezke ados klitiko horien edukinaz; euskalki guztietan zerrenda bertsua gertatzen baita.

2.1. Proklitikoak

Lehenengo multzoa ezaguna da: *ba-*, *ez-* eta *bait-* partikulak; hirurok, jakina adizkien ezkerretan doazelarik. Baldintzazko (baldin) *bá-*, markatua da.

Bigarren multzoa irekia da: *oraintsu arte*, *dirudienez*, *edozein* silababakar, aditz jokatuaren ezkerretan joanez gero, proklitiko bihurtzen zen. (Egia esan, *ba-* eta *ez-*en kasoa, hau besterik ez da; *bai* eta *ez* abderbioak, bakarrik doazenean, azentudunak baitira).

Lehenengo multzo itxi horretan dauden *hiru elementuak* proklitikitzat hartzea izango litzateke nire proposamena; gainerakoetan bi soluzioak hiztunaren esku utziz.

2.2. Enklitikoak

Deklinabide atzizkiak eta adizki laguntzaileak enklitikotzat hartuko dira; azentua *oihartunez* baizik ez erantsiz.

-bat (ez zenbakaria) bereziki, enklitikotzat hartu behar da; eta, alderantziz, unitate desberdintzat hartu behar da (*t)ar* morfema.

3. Markarik gabeko unitateen azentuketa

Azentu-unitatea ezagutuz gero [prokl. + ardatza + enkl.], azentu-eredua hau izango da: [+2, -1]. Alegia: ezkerretatik hasi eta bigarren silaban, azentu nagusia. Eta eskuinaldetik hasi eta lehenengoan (azkeneko silaban, beraz, eskuin alderantz), oihartzunezko azentua. Eskuinaldeko azken oinak *bi edo hiru* silaba izango ditu. Adibidez:

etákite
etákitelà
etákitelakò
etákitelakoàn

3.1. Hitz soltetako azentuketa

[+2, -1] eredu horren arauera egingo da:

etzi
atzó
hemén

Borroka latza izango dugu puntu honetan; erdal moldera eginez gero, paroxitonia hautatuko baikenuke: *étzi*, *átzo*, etab., eskuinaldeko silaba irekia denean batez ere.

4. Izenen deklinabidea (eta izenaire guztiena)

Singularrean eta mugagabeen markarik ez unitatean (ardatz gisa dagoen hitza markatua ez delarik), eta [+2, -1] azentuketa:

<i>emákumeà</i>	<i>emákumbèt</i>
<i>emákumèarèn</i>	<i>emákumerik</i>
<i>zuríarentzàt</i>	<i>zurírekin</i>

Azentu-unitatea, beraz, *bi* silabatakoa denean, *oxitono* agertuko da, gaztelaniaren aurka:

latzá
hitzik

hitzéz
surtán

eta, hau beti, ardatz doan lexema markatua ez den ber:

dèia
máistra

Izenordeetan, bereziki, bide bera segituko da:

<i>niré</i>	<i>zuri</i>	<i>harék</i>
<i>nirétzakò</i>	<i>hiré</i>	<i>honékin</i>

Eta bide beretik galdekarietan ere: *norékin*, etab...

4.1. *Plurala*, berriz, markatua da; eta azentua ezkerretatik hasi eta *lehenengo silabara* pasako da, bizkaierazko erakusleetan ongi agertzen denez:

honék, *horrék*, *harék*; baina *háuek*, *hóriek*, *háiek*.

Partikulazki, beraz:

zuré emázteà, baina *zúen emázteà*
eta *harèn emázteà*, baina *háien emázteà*.

Plurala, beraz (+1, behera) eskemaren arauera egingo da normalean. (Eta, beraz, hitz markatueta singularra eta plurala ez dira azentuaren bidez bereziko.)

Pluralari dagokion azentu-aldaketa hau, izen *bisilabikoetan* eta *monosilabikoetan* erabiliko da. Baina trisilabikoetan, eta aurreragoetan, azentua ez da mogituko:

itúrrià, *itúrriak*
itúrriarèn, *itúrrien*

5. Aditz izenkien azentuketa

Erroaren silaba-egiturak markatzen ditu partizipioa eta aditz-izena. Erro hori silababakarra denean (M + 1) dira ondoriozko formak:

sál; beraz, *sáldu*, *sáldukò*, *sáldurik*, etab.

bíl; beraz, *bíldu*, *bíldukò*, *bíldurik*, etab.

eta, bide beretik:

sáltze; eta *sáltzeà*, *sáltzekò*, *sáltzetik*, etab.

Gainerakoetan, ardatza *markatua ez bada* (adib.: *bázkal*; *bázkaldù*, *bázkaldukò*, etab.) azentuketa normala:

ikùs; *ikùsi*, *ikùsikò*, *ikùsirik*, *ikùsitakoàn*...

harrápa; eta *harrápatù*, *harrápatukò*, *harrápaturik*, etab...

6. Pluralaren azentu-aldaketaren mugak

Bai teoriaren bidez, bai bizkaiera zaharrean somatzen denez, eta bai zuberearen bidez garbiro ikusten dugunaz, hau dakigu arazo honetaz: azentu-aldaketak ez dituela iristen nominatiboa, eta ez lekutasunezko kasoak:

<i>Mendeb.</i>	<i>Ekiald.</i>
malkórrak	malkórrak
málkorrak	malkórrèk
málkorrai	malkórrér
málkorren	malkórrén
málkorrentzat	malkórréntzat
málkorrekin	malkórrékin
malkórretan	malkórrétan
malkórretako	malkórrètako
malkórretatik	malkórrètàtik
malkórretara	malkórrètará

Bokale-elkarketa gertatu ez den kasoetan, bestela esateko, azentu-hausturarik ez da izan pluralean. Zer egin?

Noraino "senditzen" da ñabardura hau Mendebaldeko euskalkietan?

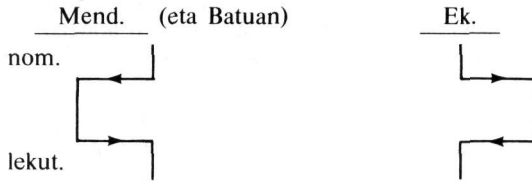
Hizkuntza-arrazioiak soilki kontutan hartuz gero, zalantzarik ez legoke: *nominatiboa eta lekutasunezko* kasoetan azentu-aldaketarik gabeko bidea onartu behar litzateke. Eta Batuan, eta pluralari buruz hau genuke (aldamenean Mugagabea ere aurkezten dugularik):

<i>Plurala</i>	<i>Mugagabea</i>
malkórrak	malkór
málkorrek	malkórrèk
málkorrei	malkórrì
málkorren	malkórrèn
málkorrentzat	malkórréntzàt
málkorrekin	malkórrékin
malkórretan	malkórrétàn
malkórretako	malkórrètakò
malkórretatik	malkórrètàtik
malkórretara	malkórrètará

Eskuin aldeko jaitseran ez-ezik, lekutasunezko kasoetan desberdintasunik ez dago. Eta, bestetik, eman behar litzatekeen erregela zailago da: plural *osoan barrena* azentua ezkerretara joaten dela esan beharrean, *lekutasunezko kasoetan ezetz* erantsi behar genuke.

Puntu hau serioSKI eta funSKI erabaki ahal izateko, Mendebaldeko euskalkietan ikertu behar litzateke plurala. Badirudi, zenbait aztarnaren bidez ikus daitekeenez (Zuberoan bezain osoki ez bada ere), desberdintasun hori bizirik dagoela

bizkaieraz. Eta, beraz, *hobetsi* egin behar litzatekeela teoriaren arauerako azentu-keta hori:

Baina *plural osoan barrena*, analogiaz (+1) azentua duen ereduia gaitzetsi gabe. Geroak erranen.

6.1. Silababakarren arazoak

Eman dezagun *latz*. Eta hau, genuke:

látz	latzá	latzák
latzék	latzák	latzék
latzí	latzári	latzei
latzén	latzárèn	latzen
latzéntzàt	latzárèntzàt	latzèntzàt
latzékín	latzárekin	latzekin
latzétàn	latzèàn	latzétan
latzétakò	latzékò	latzétako
latzétatik	latzétik	latzétatik
latzétarà	latzèrà	latzétara

Nahasketa egotea ez da harritzekoa (batez ere, gipuzkeraz eta bizkaieraz ergatiboan *e*-rik ez izanik). Nominatibo pluralak eta ergatibo singularrak azentu-keta bera lukete: *latzák*; baina gainerako kasoetan forma desberdinak gunitzuke.

Eredu analogikoan, berriz, hau genuke:

látz	latzá	latzák
latzék	latzák	latzék

Denak desberdinak, eta gauza bera lekutasunezkoetan. Egiazko ereduia, nola-bait esateko, analogiazkoa baino “garbiagoa” da; eta ikasteko errazagoa ere bai.

6.11. Badago beste arazo bat, dena dela: euskalki batzutan hau baitugu: *látz*, *látza*, *látzak*; etab. Monosilabo guztiak (M + 1) markatuak balira bezala.

Teoriaren mailan balegoke arrazoirik silababakar guztiak (M + 1) hartzeko (eta hauxe ere ikerkizun bat izan daiteke: noraino den egia, alegia). Zubereaz (*h*)aiz adizkiarekin gertatu dena (*iz* vs. *hiz*) silababakarren markaren alde mintzo da. Bizkaieraz, ordea, ezer ez da seguruagorik *onék/óne(i)k* bikoiztasuna baino.

Eta, hitz batez, *erregela orokorra* proposa bide dakieke silababakarrei:

hítz, hitzá, hitzák

hítzék, hitzák, hitzek, etab.

6.2. Silababikoetan

Arazo berezirik ez.

Baina berdindu gabeko eskeman hau genuke:

lapúr	lapúrrà	lapúrrak
lapúrrèk	lapúrràk	lapurrek

Eibar-Bergara inguruan aurkitzen diren “bitxikeriek”, hain zuzen (lekutasunezko kasoetan bereziki), ikerketa sakona merezi lukete.

6.3. Trisilabikoetan, eta goragokoetan

Kaso hauetan azentua ez bide da Mendebaldeetan mogitu:

itúrritàn, itúrriàn, itúrrietan

Ez bide da tentazioan erori behar; eta, hitz batez, azentuaren mogimendua *silababakarrentzat eta silababikoentzat* utzi behar dela.

7. Hitz markatuén arazoa

Ekialdeko euskalkietan (–2) da silaba nagusia (paroxitonia, alegia), hitz markatuak (–1) direlarik (oxitonoak). Simetria osoan (+2) da silaba nagusia Mendebaldeko euskalkietan, eta (+1) dira hitz markatuak.

Hitz horiek *hiru* motatakoak dira:

1. (+1) silaban diptongo beheranzkoa duten hitz batzu (ez denak, dirudie-nez; nahiz puntu honek ere ikerketa sakonagoa merezi). Adibidez: *déi, káiku, éuskara*.

2. (+1) eta (+2) silabetako bokaleak, tinbre berekoak normalean, batu egin direnean: *légusu, bázkari*. (Gogoan har *lehengusu eta barazkari*).

3. Integratu gabeko mailebu berriak: *árima, fábrika*. Hauetan azentua *ez da inoiz* bigarren silabara pasatzen: azentua *aldakaitza* da. Erdal modeloa, beraz, euskal hitz markatuena da; eta anormala, hitz batez, gure hizkuntzan. (Ekialdeko zenbait euskalkitan, berriz ere, enbor nagusitik aldendurik agertzen zaizkigu).

Hitz markatuetan, beraz, bi proposamen egin daitezke:

a) hitz horiek azentu diakritikoz idaztea: *árte* (= edergintza); vs. *arte* (= zuhaitza).

b) hitz horietan azentua ez mogitzea: (+1) beti; *árte, árteà, ártearèn, árteek, ártek, árterik*, etab... Baina, jakina: *arté, artèà, artéarèn, árteek, artèk, artèrik*, etab.

Baina markatuon *zerrenda* eman behar da.

7.1. Hitz markatuen zerrendaren hasera

Puntu honek ere ikerketa behar duelarik, hona hemen segurutzat jo daitezkeen hitz batzu:

<i>Silababakarrak</i>	<i>Bi silabat.</i>	<i>Hiru silabat.</i>
gái	áurre	éuskara
gáu	átze	érdara
gáur	gáuzá	bázkari
láu	máisu	átsalde
séi	máistra	báserrí
dén	jábe	árima
txár	zénbat	prémia
déi	ásmo	líburu

Badirudi erraz xamar presta zitekeela hitz markaturik seguruenen zerrenda osoa. Nahiz, jakina, beste asko eta asko zalantzan egon; edo, analogiaren poderioz (+2) erregelaren arauera azentuztatu gero eta maizago.

8. Azken ohar bat

Aurrerago ere esana dugunez, azentu nagusia (+2) izango da.

Azentu bigarrenkaria (+3) posizioan baldin badator, bion arteko tarteá 1 da (elkarren ondoko silabak dira, hitz batez: *ar-té-ák*, eman dezagun). Kasu horietan, eta pedagogikoki bederen, hau esan daiteke: (+2) *silaba markatzeko*, oihartzunezko silabarena eroriko bada ere.

Hurrengora arte, berriz, tarteá 2 edo 3 denean (eman dezagun: *artéarèn*, *artéarekikò*) ahoskatzeko zailtasunik ez dago; eta eutsi egingo zaio.